

GUNNAR UNGER:

Storinkvisitorn

Neue Zürcher Zeitungs Sverige-korrespondent har i ett reportage uttryckt farhågor för att vårt land kan komma att förvandlas till den slavstat, som beskrivs av storinkvisitorn i Dostojevskis "Bröderna Karamasov". Ungefär samtidigt har författaren Sven Delblanc efter en omläsning av "Onda andar" utropat Dostojevski till "en stor revolutionär mot sin vilja". Dessa inlägg har föranlett Gunnar Unger att här diskutera Dostojevskis förhållande till politiken och den store diktarens utveckling från dödsdömd "konspiratör" till övertygad konservativ.

En vändpunkt, man kanske rent av kan säga vändpunkten, i Fjodor Dostojevskis liv inträffade den 22 december 1849. Tillammans med nitton andra för högförräderi dödsdömda fångar fördes han till Semjonovtorget, avrättningsplatsen i Petersburg. "Där", skriver han i ett brev till sin mest avhållne bror, "läste man upp dödsdomen för oss, lät oss kyssa krucifixet, bröt sönder våra värjor över våra huvuden och iförde oss dödskläderna, vita kåpor. Därefter ställde man tre av oss vid pålarna för domens verkställande. Man tog fram tre i taget, jag var i andra omgången och hade alltså inte mer än någon minut kvar att leva . . ."

I samma ögonblick som fysiljeringsplutonen höjde gevären och lade an mot fångarna, avbröts exekutionen genom att en ukas från tsaren upplästes, enligt vilken de dödsdömda benådats och deras dom förvandlats till fyra års straffarbete samt sex års soldattjänst vid ett straffkompani i Sibirien. Kejsar Nikolaj I lär själv i detalj ha planerat skenavrättningen, genom vilken han med den för honom typiska blandningen av despotisk sadism och makabert sinne för humor ville statuera ett exempel. Dostojevski tyckte sig i andanom ha dött och blivit pånyttfödd.

Hur hade han kommit därefter? Det var om man så vill en efterskörd till dekabristupproret 1825 och en efterklang av februarirevolutionen 1848. Den 23 april 1849 klockan fyra på morgonen — den klassiska timmen för dödsfall, självmord och arresteringar — väcktes Dostojevski av en polispatrull med en häktningsorder. Hans

böcker och papper togs i beslag, själv fördes han till en isoleringscell i Peter Paulsfästningen, ökad förvaringsplats för högförrädare, där han hölls inspärrad i åtta månader. Två av hans olyckskamrater blev vansinniga, en tredje sökte beröva sig livet. Dostojevski har berättat att han kände det som om han befunnit sig innesluten i en klocka, ur vilken luften sögs ut med en pump, men med beundransvärd själsstyrka lyckades han bibehålla sin psykiska balans och uppehålla sin skaparkraft.

Anklagelse och försvar

Hans isolering avbröts endast av långvariga pinande förhör. Vad anklagades han för? Han hade tillhört en krets av unga intellektuella, som brukade sammanträffa för att diskutera upphävandet av livegenskapen och mildrandet av censuren. I denna krets hade Dostojevski dels läst upp ett öppet brev (från den radikale kritikern Belinskij till den konservative diktaren Gogol) som av myndigheterna ansågs brottsligt, dels varit närvarande då någon annan läste upp en berättelse, som också ansågs brottslig. Det var summan av hans förbrytelser.

Dostojevski försvarade sig med värdighet: "... Kan man anklaga mig för att jag allvarligt reflekterar över den nuvarande krisen, denna kris under vilken det olyckliga Frankrike stönar och bryts itu och för att jag betraktar denna kris som en historisk nödvändighet, ett övergångstillstånd som slutligen kommer att leda till en bättre tid? Jag har talat om cen-

suren och dess oproportionerliga stränghet ... Jag var harmsen, ty jag kände att det här hade uppstått ett missförstånd, som framkallar en spänd, vansklighet situation. Jag var bedrövad över att skriftställaryrket i vår tid förnedras genom mörk miss-tänksamhet och författaren, redan innan han skrivit något, av censuren betraktas som en given fiende till regimen ... I ett så spänt läge kan litteraturen näppeligen existera. Hela litteraturgenrer måste försvinna, exempelvis satiren och tragedin ... Jag var harmsen, jag bönföll att man snarast möjligt måtte undanröja detta missförstånd, jag älskar litteraturen och kan inte stå likgiltig inför dessa frågor, jag vet att litteraturen är ett uttryck för nationens liv. Utan diktkonst kan ett samhälle inte existera och jag nödgades se den dö bort ..."

Det är som om man hörde någon av dagens stora ryska diktare tala. Dostojevskis öde blev dock trots allt bra mycket mildare än deras och fick ett helt annat förlopp.

Under rättegången mot de för högförräderi anklagade förhördes 232 personer. Tjugotvå av de häktade överlämnades till krigsrätten. Av dessa dömdes som framgått tjugo, bland dem alltså Dostojevski, till döden. Sedan benådningen förkunnats, smiddes hans fötter fast i fem kilo tunga järnkedjor och han fördes under poliseskort i släde till Sibirien. Under åren 1850—54 avtjänade Dostojevski sitt tukthusstraff på fängelset i Omsk. 1852 blev han till följd av gott uppförande befriad från fotbojorna. I februari 1854 frigavs han

från fängelset och placerades som menig soldat vid ett sibiriskt regemente i Semipalatinsk. I oktober 1856 befordrades han till fänrik och 1859 entledigades han ur armén, vilket betydde att han kunde återvända till Petersburg och friheten. De återstående drygt tjugo åren av sitt liv — han dog 1881 — tillbringade han omväxlande i hemlandet och på resor i Europa. Han räknades snart som en av Rysslands största författare vid sidan av Turgenjev och Tolstoj och hyllades som sådan entusiastiskt vid Pusjkin-jubileet 1880. Kulminationen av ödets ironi nåddes när den en gång dödsdömde revolutionären, den en gång i kedjor smidde tukthusfångnen, av kejsar Alexander II — som år 1861 upphävt livegenskapen — inbjöds till hovet för att läsa högt för tsarfamiljen ur sina skrifter och bibringa de unga storfurstarna humana idéer!

En ny livsåskådning

Varför blev då skenavrättningen på Semjonovtorget en vändpunkt, eller rättare vändpunkten i Dostojevskis liv, varför blev han då i mer än en bemärkelse pånyttfödd? Det var inte bara därför att han från och med nu helt skulle komma att ägna sig åt dikten, utan sidoblickar på någon annan form av idépolitisk verksamhet än den rent skönlitterära. Det var inte heller bara därför att han från och med nu skulle komma att finna sin egen högst personliga stil, sådan den börjar utformas i "Döda huset" och "Anteckningar från ett källarhål" och sådan den utvecklas till mästerskap från och med "Brott

och straff". Det var också i lika hög eller kanske högre grad därför att han från och med nu börjar utveckla den konservativa samhällsåskådning, som är en del av den allmänna livsåskådning, vilken sätter sin prägel på hans mogna verk.

Ingen med någon kännedom om Dostojevski kan finna minsta inslag av opportunism i denna förvandling, eller bättre uttryckt utveckling, hos en f d "revolutionär". Är det nämligen någonting som är Dostojevski totalt främmande så är det opportunism. Men under de mörka åren i Sibirien kommer Dostojevski till klarhet om att det är människan med sina oföränderliga drifter och oförtytterliga egenskaper som är det primära och de av henne skapade, skiftande samhällsformerna — "system" och "strukturer" — som är det sekundära, att det är i människosjälens och ingen annanstans man kan finna svaret på sina frågor och att människosjälens är förlorad i en värld utan Gud, en värld utan kärlek, utan nåd och utan normer. Eller som han formulerar sin trossats: om Gud inte finns är allt tillåtet. Den utgör grunden till den konservativa samhällssyn han först polemiskt formulerat i "Onda andar" och sedan med oöverträffat, upphöjt lugn och medlidsam klarhet i berättelsen om storinkvisitorn i "Bröderna Karamasov".

Revolutionär mot sin vilja?

En av våra bästa författare, Sven Delblanc, har nyligen efter att ha läst om "Onda andar" — av alla böcker — funnit att Dostojevski är plebejisk och "i grun-

den" progressiv, ja att han blev "en stor revolutionär emot sin vilja". Hans häpnad kan inte annat än delas av en vidare läsekrets. För att börja med det mindre viktiga: var Dostojevski verkligen så plebejisk? Delblanc vill gärna själv utge sig för att vara plebej, men hur därmed än må förhålla sig, verkar det en smula förhastat när han vill innesluta Dostojevski i sitt brödraskap. Dostojevskis far var lasarettsläkare med egen tjänstebostad och privatpraktik vid sidan av sjukhusarbetet och kunde utan vidare räknas till de välbärgade. Han hade fyra hästar och sju tjänare och köpte en lantegendom, där familjen tillbringade ferierna. Han blev fömördad av sina missnöjda livegna — en tilldragelse som gjorde ett outplånligt intryck på Dostojevski och som går igen i "Bröderna Karamasov". Dostojevski själv utbildades i en gossension i Moskva och därefter i en militär ingenjörsskola i Petersburg. Han blev officer innan han inblandades i den famösa "konspirationen" och småningom övergick att helt ägna sig åt sitt författarskap. Enligt samtida vittnesbörd klädde han sig elegant, bar oftast en svart kostym av fint utländskt tyg, skjortor av holländskt linne och på huvudet en cylinderhatt.

Nej, med den vedertagna bilden av en plebej stämmer knappast bilden av Dostojevski. För att emellertid fortsätta med det mera viktiga: var Dostojevski sådan han framträder framför allt i "Onda andar" verkligen så progressiv att han "blev en stor revolutionär mot sin vilja"? Faktum är att när Dostojevski skrev "Onda

andar" var hans politiske lärofader den ryktbare juristen professor Konstantin Pobjedonetsev, lärare till såväl kejsar Alexander III som kejsar Nikolaj II. Dennes konservatism var järnhård. Vid sidan därav förefaller till och med den obarmhärtiga bödelsfilosofi, som Joseph de Maistre låter sitt alter ego utveckla när skymningsljuset faller över Nevan i "Les Soirées de S:t Petersbourg", nästan human. Pobjedonetsevs råd sökte Dostojevski under långa tider en gång i veckan och för hans visdom har den store diktaren uttryckt sin djupa respekt.

Vad speciellt "Onda andar" beträffar har Dostojevski, som Delblanc också nämner, kallat den en "reaktionär pamflett". Delblanc fäster sig vid att Dostojevski med godmodig satir avhånar överklassens tomma frasliberalism och opportunistiska tillmötesgående gentemot de unga radikalerne. Men det är ju just därför att överklassen omisstänksamt, ja ofta nog omedvetet ställer sig till förfogande för den nihilism som Dostojevski bekämpar. I denna nihilism ser Dostojevski, med all rätt, det ondas inkarnation: *der Geist der stets verneint*, den som vill förödelsen för dess egen skull och därför ljar sig med brottet. Dostojevski avskydde av hela sitt hjärta sin tids terroristiska revolutionärer och var en trogen anhängare av tsaren och den ortodoxa kyrkan. Av hans egna anteckningsböcker framgår med full evidens att "Onda andar", denna ljugande stridsskrift mot nihilismen, är frukten av hans fasa för en kommande rysk revolution. Men det som gör boken högintressant, alla dess ar-

tistiska ofullkomligheter till trots — rent konstnärligt kommer den inte ens i närheten av "Idioten" eller "Bröderna Karamasov" — är att den icke blott riktar sig mot samtidens ryska revolutionärer utan mot den totalitära stat, som Dostojevski med profetisk skarpblick ser dessa revolutionärer bereda vägen för.

Den gudlösa staten

Det märkliga med "Onda andar" ligger alltså mindre i dess litterära förtjänster än i det faktum att boken tack vare Dostojevskis visionära klarsyn nästan är mer aktuell i dag än när den skrevs för hundra år sedan. Dostojevski blickar in i framtiden och varseblir den gudlösa stat, där på andra sidan nihilismens revolution staten förvandlats till gud och nått sin fulländning i dagens kommunistiska diktaturer, inte minst i själva Sovjetunionen. Där spionerar — för att citera "Onda andar" — varje medlem av samhället på någon annan och är skyldig att rapportera. "Envar tillhör alla och alla tillhör envar. Alla är slavar och i slaveriet är de jämlika. I nödfall förtal och mord, men huvudsaken är jämlikhet." Dock, "slavar måste ha ledare" och därför blir den nya statens motto för medborgarna: "Fullständig lydnad, fullständig avsaknad av personlighet." Om detta är en reaktionär pamflett, skriver Delblanc, är det en heder att vara reaktionär. På den punkten, men också bara på den kan man hålla med honom.

I den mån kontrarevolutionären Dostojevski kan kallas revolutionär är han det i samma mening som Solsjenitsyn och alla

dennes olycksbröder bland dagens ryska intellektuella. Det är i förhållande till en kommunistisk diktatur av typ Sovjetunionen som Dostojevski kan sägas vara revolutionär, inte i förhållande till sitt eget Ryssland. Detta återspeglas också med all önskvärd tydlighet i den växlande behandling Dostojevski rönt av Sovjetunionens litterära smakdomare alltsedan revolutionen. På 20-talet upphöjdes han som en av den ryska prosans största mästare, på 30-talet fördömdes han som främmande för den sociala realismen, under kriget togs han till nåder som nationalist och slavofil, efter kriget föll han på nytt i onåd som reaktionär och bigott. För närvarande söker man framhålla hans litterära förtjänster och i möjligaste mån blunda för hans politiska fel.

Den mest sublimes sammanfattningen av sin samhällssyn eller rättare världsåskådning har Dostojevski givit i Ivan Karamasovs "poem" om storinkvisitorn. Det utspelas på 1500-talet i autodaféernas Sevilla, där kardinalen och storinkvisitorn, en nitioårig gubbe, just låtit fängsla den främling som på torget uppväckt ett dött barn ur dess kista. Poemet består av den monolog storinkvisitorn håller inför den tiggande fången, en monolog i vilken gubben förebrår honom att han motsatte sig den store anden som en gång talade med honom i öknen, "den fruktansvärde och kloke anden, självförintelsens och icke-varats ande." Storinkvisitorn säger: "avgör själv vem som hade rätt, Du eller han som frågade Dig den gången. Intet har någonsin varit mer outhärdligt för människan och

det mänskliga samhället än frihet. Hade Du förvandlat stenarna i den kala och glödgheta öknen till bröd, skulle mänskligheten ha följt Dig som en ädel och lydig boskapshjord, ehuru ständigt darrande för att Du skulle ta Din hand ifrån dem och Ditt bröd icke skulle finnas till för dem. Men Du ville inte beröva människan friheten och avböjde erbjudandet, ty vad är det för frihet om lydnaden köps med bröd, tänkte Du. Du invände att människan lever icke av bröd allenast, men vet Du att just i detta jordiska bröds namn skall jordens ande resa sig mot Dig och kämpa mot Dig och besegra Dig . . .”

Och i monologens höjdpunkt heter det: ”Vet Du också att det skall förflyta århundraden och mänskligheten kommer att förkunna med sin vishets och vetenskaps tunga att det inte finns brott och alltså ej heller synd, det finns bara hungriga. ’Giv dem att äta, så kan du också begära dygd av dem!’ det är vad som står på den fana som de skall höja mot Dig och som skall förgöra Ditt tempel . . . O, aldrig, aldrig skall de stilla sin hunger utan oss! Ingen vetenskap skall ge dem bröd så länge de är fria, men det kommer att sluta med att de bär fram sin frihet för våra fötter och säger till oss: ’Gör oss hellre till slavar, men giv oss att äta.’ De skall slutligen själva förstå att frihet och tillräckligt med jordiskt bröd för alla inte är tänkbart samtidigt, ty aldrig, aldrig skola de förstå att dela sinsemellan.”

Perspektiv på Sverige

Det är ett fruktansvärt citat och ett fruk-

tansvärt perspektiv. Kanske finns det inte någonstans i världslitteraturen en mer genial och skrämmande vision av hur människor frivilligt och tacksamt accepterar ett totalitärt tyranni än i Dostojevskis ”Storinkvisitorn”, som direkt måste ha inspirerat både Huxleys ”Sköna nya värld” och Orwells ”1984”. Det egendomliga och uppseendeväckande är, att just detta citat aktualiserats i samband med utvecklingen i Sverige och icke av hysteriker som Roland Huntford eller Lennart Hane utan av en trankil och realistisk schweizare i skepnad av Neue Zürcher Zeitungs Sverigekorrespondent. Efter att ha analyserat vissa sekularistiska tendenser i dagens svenska samhälle slutar denne skribent sitt reportage med att framhålla att till vilka yttersta konsekvenser den i Sverige beträdda vägen kan leda och vilka möjligheter den svenska livshållningen rymmer har Dostojevski för snart hundra år sedan förutsagt just med de ovan återopade ord han lagt i storinkvisitorns mun.

Skulle storinkvisitorn verkligen nalkas Sverige? I så fall är det hög tid att vi hejdar honom.

Det skulle dock vara att ej göra Dostojevski rättvisa om man utelämnade epilogen till Ivan Karamasovs ”poem”. Storinkvisitorn avslutar sin långa monolog med att säga till främlingen att Han nästa dag skall få se en lydig hjord som på gubbens minsta vink skall störta fram för att samla glödande kol till Hans bål. ”I morgon skall jag bränna Dig, Dixi.” Men fången svarade honom inte och fångens tystnad tryckte honom. Han hade iakttagit hur fången

hela tiden lyssnat till honom och sett honom rakt i ögonen, genomträngande och stilla, uppenbarligen utan att vilja invända något. Den gamle ville att Han skulle säga honom något, om också bittert och hemskt. Men Han gick plötsligt under tystnad fram till den gamle och kysste honom stilla på hans blodlösa, nittioåriga läppar. Och det var hela svaret. Den gamle ryckte till, det skälvde i hans mungipor; han gick fram

till dörren, öppnade den och sade till Honom: "Gå och kom icke mer tillbaka... kom aldrig, aldrig mer... över huvud taget!" Och han släppte ut Honom på stadens mörka torg.

Fången gick. —

Medmänsklighet och medlidande, broderskap och barmhärtighet, försoning och förlåtelse ger "plebejen" Dostojevskis konservatism dess adelsmärke.